

Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme

¹Hülya Öztürk

¹Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Eskişehir

*email: hulyaozturk33b@gmail.com

ÖZET: Bu çalışmada Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin ilk müdürü Dr. C.A. Bernard'ın (1808-1844) "Kaplıca Risalesi" incelenecektir. Dr. C.A. Bernard 19/12/1808 de Böhnen Eyaletinde Starkenbach'da doğmuş, 2/11/1844'te İstanbul'da vefat etmiştir. 1939'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin açılışından bir yıl önce Osmanlı Devleti nezdinde çalışmak üzere davet edilmiştir. Kaplıca Risalesi 1842'de Fransızca olarak yazılmıştır. Padişah Abdülmecid'in 1844'te Bursa'yı ziyareti sırasında Fransızca aslından Türkçeye tercüme ettirilmiş, herkese okutulmak üzere Tıbbiye Okulunun Matbaası'nda taş basması olarak çoğaltılmış ve 12 kuruşa satılmıştır. Kaplıca Risalesi 99 sahifedir, kitabın içinde 2 Resim ve 1 şekil vardır. Eser, başlıca üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölüm "İlıcaların nasıl kullanılacağına" dair olup, ikinci bölüm ne kadar süre banyoda kalınacağı, üçüncü bölüm ne zaman ve ne sıklıkla banyo alınacağı, dördüncü bölüm diyetle ilgilidir. Bu çalışmaya adı geçen eserin Türkçeye tercüme edilmiş metni temel alınarak değerlendirilmiştir. Eser yüzyıllardır tıbbın su ile kesişme noktasını göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Kaplıca, Tıp Tarihi, Charles Ambroisse Bernard, Bursa.

AN EVALUATION ON PAMPHLET OF HOT SPRING OF CHARLES AMBROÏSE BERNARD (1808-1844)

ABSTRACT: The objective of this paper is to examine the Pamphlet of Hot Springs written by Dr. C. A. Bernard within the framework of thermal treatments. "The Pamphlet on Hot Springs", written by Dr. C. A. Bernard (1808-1844) – the first director of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane (Imperial School of Medicine) in Galatasaray. Dr. C. A. Bernard was born on December 19, 1808 in Starkenbach in Böhnen and died on November 2, 1844 in Istanbul. He was invited to Istanbul to work under the auspices of the Ottoman State in 1939 one year before the opening of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane in Galatasaray. He had written a lot of important works, especially clinical and basic science. He wrote Kaplıca Risalesi (The Pamphlet on Hot Springs) in 1842 in French. Sultan Abdülmecid got it translated into Turkish during one of his visits to Bursa in 1844. Its Turkish translation was published in the printing house of the Medical School. The pamphlet consists of three parts. The first part, composed of four chapters, is about how to use the hot springs. Chapter one is on the temperatures of hot springs, Chapter two is on how long to stay in hot springs, Chapter three is on when and how often to take a bath in thermal waters and Chapter four is on dieting. This work exemplifies the intersection point of medicine with water.

KEYWORDS: Hot Springs, History of medicine, Charles Ambroisse Bernard, Bursa.

1. Giriş

11. yüzyılda Selçukluların Anadolu'ya getirdikleri mimari ve yıkanma kültüründen beslenen Türk hamamları Osmanlı döneminde sivil mimarinin en önemli unsuru haline gelmiştir.

Osmanlılar, sadece her mahallede olan hamamları ile değil, bu konuda hizmet veren kaplıcaları ile de ünlüdür. Osmanlı topraklarında çok eski çağlardan itibaren pek çok kaplıca tesisinin varlığı ve bunların aktif olarak hizmet verdiği bilinmektedir (1). Kaplıca tedavisinin çoğunlukla ortam

değişimi ile birlikte tavsiye edilmesi, günlük yaşantının fiziksel, ruhsal ve sosyal stresten uzaklaşmayı sağlamasına olan inanç, kaplıca tedavisine desteği arttırmıştır (2).

El-Omari, Osmanlı Devleti'nde ılıcaların tedavide büyük öneme sahip olduğunu yazmıştır. Yaklaşık 300'e yakın ılıcanın varlığından bahseden El- Omari, bu su kaynaklarına daha çok öksürük ve felçten muzdarip olanların geldiklerini kaydetmiştir (2).

Ilıca ve kaplıca etrafında olan yapılanmalar bazen suyun yönünü değiştirmeye yönelik olsa da, şifa arayan insanların bu tutumları o mahalle ve yerleşim yerine zaman zaman zarar vermiştir (3). Ancak bu durum insanların kaplıca ve şifalı sulara verdikleri önemi göstermesi açısından dikkate değerdir.

Osmanlı döneminde, şehrin her mahallesinde sıcak ve soğuk su banyoları, çeşmeleri, kubbeli mermer odalarıyla, haftanın belirli günlerinde de sadece kadınlara açık olan hamamlar vardır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine bakıldığında da sosyal ve mimari yapılara ilişkin bilgiler yanında hamamlar hakkında da bilgiler verdiği görülür (4,5). Evliya Çelebi'nin aktardığına göre: 17. Yüzyılda İstanbul'da 4536 özel hamam ve 300 adet halka açık hamam vardı. Hamam'ın Osmanlı kültüründeki yeri ve önemi göz önüne alındığında, belki özellikle bu konuda Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara inanmak yerinde olacaktır. Ancak özel banyo kültürünün gelişmesiyle, halka açık hamamların sayısı giderek azalmış, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sadece 130 kadarı kalmıştır (6).

Sayıları ne olursa olsun kaplıcalar Türklerin yaşam biçimlerinde ve Osmanlı toplum yapısında varlığını her zaman sürdürmüştür.

2. Charles Ambroise Bernard ve Eserleri

Charles Ambroise Bernard, 1839'da Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i

Şahane'nin açılışından bir yıl önce Osmanlı Devleti nezdinde çalışmak üzere davet edilmiştir (Resim 1). İdari ve ilmi alanda başarılı çalışmaları ile Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye gerçek bir fakülte görünümü kazandıran Dr. C.A. Bernard, kitaplar yazmıştır. Fransızca olan bu eserlerin üçü ders kitabıdır. Kendisi bu üstün çalışmaları dolayısıyla Sultan Abdülmecit tarafından iftihar nişanı ile ödüllendirilmiştir (7).

Dr. C.A. Bernard'ın eserlerine bakıldığında;

- Element de Botanique al'usage des eleves al' Ecole De Medicine Imperiale de Galata Sarai Cons (1842)/Botanik Kitabı.
- Pharmacopee Militaire Ottomane/Farmakope Kitabı (1844) (8).
- Precis De Percussion et D'auscultation A l'usage de Ses Laçons (1843) / Perküsyon Kitabı (9).
- Les Bains De Brousse en Bithynie/ Bursa Banyoları(Kaplıca Risalesi)(1842) olarak sıralanabilir (Resim 2).

Dr. C.A. Bernard, ülkede bulunduğu süre içerisinde tıbbiye için yaptığı pek çok yenilik yanında ömrünün son yıllarında romatizma ağrılarından kaynaklanan durumundan dolayı Yalova ve Bursa kaplıcalarını incelemiş, buralarda uzun süreler kalarak tetkiklerde bulunmuştur. Kaplıca Risalesi, Dr.C.A. Bernard'ın Bursa ziyaretleri sırasındaki gözlemleriyle kaleme alınmış, 1842'de Fransızca olarak yazılmıştır. Padişah Abdülmecit'in 1844'te Bursa'yı ziyareti sırasında Fransızca aslından Türkçeye tercüme ettirilmiş, herkese okutmak üzere Tıbbiye okulunun matbaasında taş basması olarak çoğaltılmış ve 12 kuruşa satılmıştır. Aynı eser 1943 yılında Rıza Ruşen Yücer tarafından yeniden Türkçeye çevrilmiştir (Resim 3).

Res 2: Dr. Bernard'ın Bursa Kaplıcaları hakkındaki kitabının başlık sahifesi.

Resim 2: Bursa banyoları (kaplıca risalesi) adlı eserin fransızca kitabının kapağı.

Resim 3: Bursa banyoları (kaplıca risalesi) adlı eserin kapağı.

3. Charles Ambroise Bernard'ın kaplıca tedavisi ile ilgili risalesi (les bains de brousse, en bithynie/bursa banyoları)

Eser, 99 sayfa olup Bursa ve civarını gösteren bir de krokisi vardır. Bursa kaplıca sularının kimyasal tahlillerini yapan ve bunların hangi hastalıklarda kullanılacağını da belirten Dr. C.A. Bernard, risalesinde sadece kaplıcalardan değil, şehrin tarihi ve mimari eserlerinden de bahsetmektedir (9,10,11).

Kitapta, Bursa banyolarını inceleme gereğinden söz eden Dr. C.A. Bernard, eserin girişinde, halk arasında, bugün dahi "İlica" denilen, Kaplıcaların kullanımına ait bilgilere de yer vermektedir. İstanbul'da herkesin Bursa kaplıcalarını ve faydalarını bildiğini ve bundan bahsettiğini belirten Dr. C.A. Bernard, bu durumun başlangıçta kendisinin ilgisini çekmediğini söylemiştir. Beş ay süren şiddetli göz ağrısı başlayınca, Bursa'ya gitmeye zorunluluktan karar vermiştir. Bursa'da tedavi olduktan sonra 20 gün içinde eski sağlığına kavuşmuştur. Bunun üzerine Bursa Banyolarını yazmaya karar vermiş, bu konudan: "...amacım yalnızca ekmeğini yediğim devlete bir hizmetten ve halka faydalı olmaktan ibarettir." diye bahsetmiştir (10).

Dr. C.A. Bernard, "Kaplıca Risalesi"ne kaplıcalardan gerektiği gibi yararlanabilmenin bir şans olduğunu özellikle vurgulamıştır. Kaplıcalardan gerçek sonuçların alınabilmesi için ciddi bilgi ve yönergelere ihtiyaç olduğuna değinmiştir. "İlaç gibi kaplıcalarda usulüne uygun kullanıldığında faydalıdır" diyen Dr. C.A. Bernard'ın risalesinde:

1. Bölüm ılıcaların nasıl kullanılacağıyla ilgili olup 4 fasıldan oluşur:

1. Fasılda, ılıcaların hararet dereceleri
2. Fasılda, ılıcada ne kadar süre ile kalmanın yararlı olacağı
3. Fasılda, ılıcaya hangi vakitler ve kaç defa girilmesi gerektiği
4. Fasılda, perhiz ile ilgilidir.

2. Bölüm Bursa ve civarındaki sıcak su kaynakları

3. Bölüm ise Bursa'daki Camii, Türbeler ve Mesire yerleri hakkındadır.

Eserin Birinci Bölümünün Birinci faslında Dr. C.A. Bernard: Kaplıcaların hararet derecelerini vermiş, kaplıcalarda ne kadar süre ile kalınacağına tedaviye yeni başlayan kişiler için çok önemli olduğu üzerinde ısrarla durmuştur. Tedaviye yeni başlayacak olan kişiler, mutlaka doktora danışarak karar vermelidirler. Eğer doktor, kuvvetli bir terlemeye lüzum görürse ılıcanın harareti "Reomür" derecesiyle otuzun üzerinde olmalıdır. Bu 31'den 34'e kadar olabilir. Şiddetli tere ihtiyaç yoksa, o vakit 29-27, hatta 26 derece dahi yeterlidir. Göğüs ve nefes hastalıkları gibi hallerde, 30 dereceden yukarısı tavsiye edilmemelidir.

Birinci bölümün ikinci faslı, ılıcalarda ne kadar kalınacağı hakkındayken üçüncü fasıl, ılıcaya ne vakit ve günde kaç defa girileceği üzerinedir. Kaplıcalardan faydalanmak için tedavinin yapılacağı mevsim önemlidir. Muhtelif vakitlere göre hangi mevsimde olursa olsun girilebileceği üzerinde duran Dr. C.A. Bernard, Bursa kaplıcalarından faydalanmanın en yararlı olacağı mevsimin ise hava ve suyun latif bulunduğu, ortalığın yeşil çimenlerle bezendiği zamanlar olan mevsimde daha yoğun olabileceğini söylemektedir. Güz mevsiminde, her sene Ağustos'ta yağın bol yağmurlar, bir taraftan yazın kızgın sıcaklığını azaltır; diğer taraftan da bu yağmurlarla sulanan otlar ve nebatlar yeni baştan boy atarak kırlar ve ovalar, ilkbaharda olduğu gibi parlak çimenlerle, türlü türlü yemişlerle bezenir. Eylül'den sonra 3 ay içinde Bursa'da oturmak gibi huzur verici sağlık sebebi, başka az yerde bulunur. Dr. C.A. Bernard, bu yüzden kaplıcalara baharda gelmeyi şiddetle önermektedir.

Bursa'da kaplıca kürleri için en uygun zamanı sabah ve akşam günde iki defa olarak belirleyen Dr. C.A. Bernard, tedaviye ilaveten bazı egzersizlerin de yapılması gerektiğini belirtmiştir. Kaplıcalardan yeterli derecede yarar görebilmek için, tedavi boyunca 40 banyo almak gerektiğini belirten Dr. C.A. Bernard, eğer hastalık tamamıyla geçmişse bunun sebebinin hastalığın şifa bulmasına bağlamıştır. Eğer bir düzelme görülmemiş ise, bu hastalıklar ayrıca ilaç kullanmaya lüzum gösterenlerdir, açıklamasını yapmıştır. Dr. C.A. Bernard'ın sadece kaplıca tedavisine bel bağlamanın da bazen doğru sonuçlar vermeyeceğini gösteren

bu söylemi büyük önem taşır. Ayrıca sadece banyo alma şeklinde değil, eğer gerekirse kaplıca sularından içerek de faydalanılabileceğini belirten Dr. C.A. Bernard, bu uygulama için suların önce az miktarda içilmesini, zamanla miktarının arttırılmasını, içmek için sabah vakitlerinin tercih edilmesini önermiştir.

Günümüz tıbbında tamamlayıcı tedaviler içerisinde değerlendirilen, geçmiş çağlardan bu yana uygulanan kaplıca tedavisinin, Dr. C.A. Bernard tarafından da tek umut olarak görülmemesi ve ilaçla desteklenmesinin gerekliliği görüşü, günümüz tıp anlayışıyla da benzerlik göstermesi açısından önemlidir.

Eserin birinci bölümünün 4. Fasal'ında Perhiz bahsine yer verilmiştir. Dört çeşit perhiz olduğunu belirten Dr. C.A. Bernard, bunları, beden ve nefes hareketleri, gıda, uyku ve istirahat olarak belirlemiştir. Beden hareketlerini her zaman faydalı, ancak özellikle kaplıca tedavisinde çok önemli bir husus olarak gören Dr. C.A. Bernard, şark ahalsinin gezmekten çok hoşlanmadığını ancak bu davranışın batılılarda da olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hoş manzaralı yerlerin seyri herkes tarafından tercih edilmekte, kimse gezmek zahmetine katlanamamaktadır. Ancak tedaviden tam bir yarar görebilmek için açık havanın oksijeni ile ciğerler yıkanmalı ve kan vücutta daha rahat dolaşmalıdır. Bu yüzden de zaman zaman gezintilere çıkmanın önemi üzerinde durmuştur. Açık yerlerdeki temiz havanın oksijeniyle ciğerler yıkanmalı; kan vücutta dolaşmalı ve çiçeklerin kokusuyla kana tazelik gelmelidir. Günde iki defa hafifçe yorgunluk gelinceye kadar yürümenin de büyük yarar sağladığı, en zayıf ve pek düşkün hastaların bile bu yürüyüşten fayda görebileceğine de eserinde yer vermiştir.

Kaplıca Risalesinde belirtilen diğer bir önemli husus; Kaplıca tedavisinden faydalanmak için gönül rahatlığının gerekliliğidir. Hasta bir an önce iyileşeceğini düşünmekten başka şeye kafa yormamalı, iyi beslenmeli ve uyumalıdır. Tam bir iyilik haline ulaşabilmek için sadece kaplıcalar kullanılarak yapılacak tedaviyi önermemiş, ruhun ve kafanın dinlendirilmesi ve arındırılmasının da önemine vurgu yapmıştır.

Tedavi görürken, perhiz kısmının önemine değinen Dr. C.A. Bernard, hafif ve hazmı kolay şeyleri yemeyi önerirken, yemeyi azaltmak, baharatlı şeylerden uzak durmak, bilhassa değişik yemeklerin yenmesinin faydalarının çok olduğunu dile getirmiştir. Tedavi esnasında diğer önemli bir husus uyku düzenidir. Uykunun iyi düzenlenmesinin önemli olduğu yanında, bir miktar gündüz uykusunun da faydalı olabileceğinden bahsedilmiş, akşamları erken yatıp gece yarısından en az iki saat evvel uyumuş bulunmak gerektiği, iki saat gece yarısı öncesi uykusunun, 4 saat gece yarısı uykusundan faydalı olduğu, günlük yedi saat uykunun tedavi sırasında elzem olduğunu bildirmiştir.

Eserin ikinci bölümü sıcak su kaynakları ve kaplıcalar başlığını taşımaktadır. Doğal, tarihi ve kültürel zenginliğin yanı sıra ampirik ve tıbbi uygulamaları açısından tüm kaplıca olanaklarına sahip olan Bursa, Romalılar Dönemine kadar uzanan Bizans tarafından geliştirilen radyoaktif, bikarbonatlı, demirli, kükürtlü kaplıcalarıyla yabancı balneoterapi kitaplarında da yer alan bir şehrimiz olarak eserin yazıldığı dönemde ayrı bir öneme sahipti. Dr. C.A. Bernard, doğuların hamamı sevdiğini İslam inançları içinde de temizliğin önemli olduğunu açıklamış, sıcak su hamamlarının yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.

Yapısal olarak hamamların şekilleri hakkında da bilgiler sunan Dr. C.A. Bernard, bu kaplıcalarda ahşap camekan, soğukluk (hamamla camekan arasındaki kısım) ve hamamdan oluşan bir düzenin varlığından söz etmektedir. Hamamın önlerinde suyu biriktirmek için kurna denen mermerden içi oyulmuş küçük havuzlar vardır. Hamamlarda soğukluğun üstü kubbelidir. Buralarda tepe camları vardır. Her iki daire bu şekilde aydınlatılır. Hamama girmek isteyenler camekân kısmında soyunur, peştamal tutunduktan sonra soğukluğa geçip biraz dinlendikten sonra da hamama girip yıkanırlandı. Hamamların belli günlerde kadınlara verildiğini ve kaplıcalardan yararlanmanın ucuz olduğunu da belirtmiştir. Dr. C.A. Bernard'ın, eserin bu kısmında kaplıcalara ilişkin yapısal, topluma ait kaplıca kullanımı ile ilgili kültürel bilgiler vermesi kaplıcaları tanımak isteyenler açısından önemli bilgiler olarak değerlendirilmiştir. Sadece hamam ve yararlarını değil, buradan

yararlanan insanların ritüellerini de anlatması, 19.yy hamam kültürünü gözler önüne sermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bursa kaplıcalarından Çekirge, Yeni Hamam ve Eski Kaplıcaların her birinin camekânı ile hamamı arasında yuvarlak ya da köşeli birer havuz olduğu, sularının çok şifalı olduğu açıklanmıştır. Dr. C.A.Bernard Kara Mustafa Paşa Kaplıcasının suyunu Avrupa'nın en çok beğenilen "Gestein" kaplıcasına benzetmiş, gut hastalığına, mafsals ağrılarına, mesane hastalıklarına, kadınlarda adet sancılarının giderilmesinde faydalı olduğunu yazmıştır.

Çekirge kaplıcasının harareti, kaynağında 36 derecedir. Fakat akan suyun az ve çok oluşu, su yollarının uzaklığı gibi sebeplerden ötürü, her kaplıca bu sıcaklıkta değildir. Kaynağa yakın büyük hamamlarda 34.5 - 35 derece iken, küçük ev hamamlarında 33 yahut 33.5'tur. Cilt hastalıklarında, mafsals ağrılarında, karın uzuvlarında, rahim vs. hastalıklarıyla sinir bozukluklarındaki tesiri aşikâr olan Çekirge Kaplıcasının karaciğer ve emsali safra yolları tembelliklerini giderdiği açıklanmakta, tedavinin iyi geldiğine inanılan rahatsızlıklar dokuz kısma ayrılmaktadır, bunlar: 1. Hazım cihazı, 2. Rahim hastalıkları, 3. Tenasüli hastalıklar, 4. Kısırlık, 5. Filebit, 6. Eviye iltihabı ve tuzlu balgamlar, 7. Saç dökülmesi, 8. Kuru öksürük, 9. Göz-kulak ve burun hastalıkları şeklindedir. Kaplıca sularını ya banyo niyetiyle içine girerek, oturarak, ya da dökünerek kullanmak gerekmektedir. Hararet derecesi 28 derece olmalıdır.

Kaplıca Risalesinde Çekirge Kaynağının dağıldığı Kaplıcalar dışında Kükürtlü Kaplıcası, Kara Mustafa Paşa Kaplıcası, Kaynarca Kaplıcası, Göz Ayazma Kaplıcası gibi çeşitli kaplıcalar bulunmaktadır. Özellikle Bademli Bahçe bölgesindeki kaplıcalar, belli

günlerde kadınlara hizmet veren Kaynarca Kaplıcasına da değinilmiştir. Dr. C.A. Bernard, Göz Ayazması Kaplıcası hakkında da ayrıntılı bilgiler vererek, bahsi geçen kaplıcanın Kükürtlü ve Yeni Kaplıca arasında olduğunu, halk arasında özellikle göz hastalığında kullanıldığını, Hristiyanların da yılın belli günlerinde bu kaplıcaya geldiklerini kaydetmiştir.

Kaplıca Risalesinde üçüncü kısım camii ve türbeler başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Bursa'daki mesire yerleri, camii ve türbelerin yerlerine ve bilgilerine rastlamaktayız (10,11).

4. Sonuç

İslamiyet'in teşvik ettiği temizlenme ve beden temizliğinin etkisiyle de gelişen hamam kültürü ve kaplıca suları ile tedavi usulleri, Osmanlılarda uygulansa da sistematik bir hal alması, 17.yüzyıldan sonralara denk gelmektedir. Özellikle 19. yüzyılda Modern tıp anlayışını Osmanlı Devleti içerisine yerleşmesini sağlamak amacıyla Avusturya'dan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin müdürlüğü için davet edilen Dr. C.A. Bernard, kendi hastalığı süresince yararlandığı Bursa kaplıcalarını detaylı olarak yazmıştır.

Kaplıca Risalesi, Avusturyalı bir hekimin kaplıcalardan halkın gereğince yararlanabilmesi amacıyla yazmış olduğu, çok yönlü gözlemlerine ve bazı deneylere dayanan bir eser olup, sağlık uygulamaları ve ülkemiz kültürü hakkında bilgiler vermesi açısından son derece büyük öneme sahiptir. Eser yüzyıllardır tıbbın su ile kesişmesi noktasını gözler önüne açıkça sermesi açısından da eşsiz bir örnek teşkil etmektedir

KAYNAKLAR

1. Karagülle, Z. (2008). Spa, Balneoterapi, Talassoterapi. *Türkiye Klinikleri J Med Sci.* (28):226-29.
2. Kayhan, H. (2010). Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler. *History Studies.* Volume 2/3, 223-224.
3. Düzbakar, Ö. (2003). Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri. *UÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 4(5): 2003/2, 97-109.
4. Özcan, N. (2012). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi Işığında Pareparezade'nin Hasb-i Hali'nde Geçen Rumeli Şehirleri. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/1 Winter,1707-25.

5. Öztürk, H. Elçioğlu, Ö. (2011). Evliya Çelebi ve Onun Gözüyle Belgrat Vilayeti. *5.Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Özet Bildiri Kitabı*. İstanbul, 1-9.
6. Demireğer, M. (2009). *Osmanlı'da Hamam*. Yeni Makale, İnternetin Makale Portalı. 1-5.
7. Şehsuvaroğlu, B.N. Erdemir, A.D. Güreşsever, G.C. (1984). *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Yayınları.
8. Terzioğlu, A. (1993). Tersane-i Amire'deki Tabihane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması. Gülhane'nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına 11-15 Mart 1988'de Ankara ve İstanbul'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 28.
9. Öner, C. (1993). Mekteb-i Tıbbiye-ı Adliye-i Şahane'de Okutulan İstanbul'da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard'ın Yazdığı "Percussion Et D'auscultation" Kitabı. Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişimine Katkıları, İstanbul: *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları*.88-90.
10. Özer, N. (1993). Dr Bernard'ın Bursa Kaplıcaları Hakkındaki Kitabı ve Türkiye'de Modern Balneoterapinin Gelişimi. Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişimine Katkıları İstanbul: *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları*. 69-73.
11. Bernard, C.A. (1943). Kaplıca Risalesi. Çev: Rıza Ruşen Yücer, 1.Baskı, İstanbul; Kenan Matbaası.